

BALTŲ MODERNIŲJŲ TAUTŲ GENEZĖ IR BAJORIJA XVIII A. PAB.–XIX A. PIRMOJOJE PUSĖJE LYGINAMOSIOS ANALIZĖS ASPEKTU

SAULIUS PIVORAS

Ivadas

XIX a. pradžioje atrodė, kad „baltų tautos“ teliks mokslinėje apyvar-toje, o realiam jų turiniui lemta pamažu išnykti. Buvo manoma, kad „Lietuva jau visa praeityje“ (A. Mickevičius), o Latvijos dar nė sąvokos nebuvo. O visgi būtent XVII a. pab.–XIX a. pirmoje pusėje klostėsi bū-simo atgimimo, moderniųjų baltų tautų susidarymo sąlygos. Koks bajo-rijos vaidmuo šiuose etnonacionaliniuose procesuose? Istoriografijoje įsi-vyravus nuomonei, kad „lietuvių, kaip ir čekų, slovākų, latvių, estų tautos, dėl asimiliacijos 1) prarado „sąvają“ feodalų klasę, 2) kuri vėliau subur-žuazėjo, 3) ir prie lietuvių nacijos grįžo nedidelė jos dalis“¹, tai atrodė aišku. Tačiau naujausi tyrimai (A. Kulakauskas, E. Aleksandravičius)² iš-sakė abejonę, ar pagrįsta būtų laikyti, kad lietuvių bajorija tapo svetima lietuvių nacijai dar iki tos nacijos formavimosi pradžios.³

Lyginamojo-istorinio metodo taikymas, lyginant istorijos procesus dvie-jose šalyse, istoriografijoje yra žinomas.⁴ Nacijų ir nacionalinių kultūrų formavimosi problemoms spręsti irgi taikomas lyginamasis-istorinis me-todas. Sėkmingai jį taikė TSRS MA Slavistikos ir balkanistikos institu-tas, tirdamas Centrinės ir Pietryčių (Balkanų) regioną. Tokį metodą sa-vo darbe taikė Čekoslovakijos istorikas M. Hrochas, išleidęs knygą „Europos mažųjų tautų nacionalinių judėjimų pradininkai“⁵. Stokholmo universiteto Baltų studijų centras ir Baltų mokslinis institutas Skandina-vijoje 1983 m. surengė konferenciją, skirtą XIX a. nacionaliniams judė-jimams Pabaltijyje.⁶ Joje dalyvavo ir Lietuvos istorikai. Šioje konferen-cijoje A. Loitas pasakė, jog būtina išskirti Pabaltijo regioną (Lietuva, Latvija, Estija) ir tyrinėti jo nacionalinius judėjimus lyginamuoju-istori-

niu metodu. Jis pats perskaitė atitinkamą pranešimą.⁷ Apie būtinumą tyrinėjant Latvijos nacionalinį atgimimą lyginti jį su Lietuvos nacionaliniu atgimimu kalbėjo ir A. Plakans.⁸ V. Trumpa rašė, kad „Latvijos istorikai irgi verčiami taikyti feodalizmo-kapitalizmo modelį, nors jos XIX a. istorija gerokai skiriasi nuo Lietuvos istorijos.“⁹ Toks teiginys, netgi manant, kad priekaištas teisingas, akivaizdžiai iškelia būtinybę išsiaiškinti tuos skirtumus bei nustatyti, kas juos lėmė, ar iš tiesų feodalizmo-kapitalizmo modelis visai niekam tikęs. Tačiau Lietuvoje kol kas nėra darbų, lyginamuoju-istoriniu aspektu nagrinėjančių etnonacionalinius procesus.

Šios temos nagrinėjimas lyginamuoju-istoriniu aspektu labai reikalingas ir būtų naudingas reviduojant jau minėtą nuostatą, ypač dėl to, kad lietuvių tauta nekorektiškai lyginama su latvių tauta, kuri savo diduomenę prarado jau XIII–XIV a., kalavijuočių ordinui nukariavus kraštą. Tiesa, J. Basanavičius rašė, kad „vokiškieji bajorai Latvijoje pavirs iš lengvo taip pat lygiai į latvius ir latviškus patriotus, kaip tokie ir dar aukštesni bajorai Čekijoje jau seniai į čekus pavirto...“¹⁰ Tokia nuomonė, matyt, nepateisinama nei istoriškai, nei teoriškai, bet vis dėlto ji priklauso istoriografijai. Antra vertus, jeigu jau taip žiūrėta į kaimynų „latvių bajoriją“, tai lietuvių bajorijos išitraukimu į lietuvių naciją, matyt, neabejota.

Šis straipsnis, žinoma, negali išsamiai išnagrinėti su tema susijusių problemų. Jo tikslas būtų nauju aspektu pažvelgti į žinomą empirinę medžiagą ir palyginti istorinių procesų, vykusių dviejose šalyse, identiškas stadijas. Kadangi empirinė medžiaga neturi savarankiško informacinio turinio¹¹, tai naujo požiūrio šviesoje ji bylos jau ką kita.

Taigi tikslas yra ne tiek atsakyti į visus klausimus, kiek juos iškelti ir numatyti jų atsakymo būdus. Buvo susidurta su dideliais sunkumais, bet jie veikiau susiję su panašių operacijų metodikos trūkumu negu su ko-kiu nors tokių operacijų „priešingumu“ mokslui.

Manychiau, kad nacijų susidarymo procesą galima nagrinėti trimis aspektais: etnosocialiniu, etnopolitiniu ir etnokultūriniu. Pagal juos ir stengiasi sugrupuoti straipsnio skyrius. Aišku, visi aspektai yra susiję tarpusavyje ir išskirtini tik sąlygiškai.

Keletas pastabų dėl terminologijos. „Latvijos“ sąvokos XVIII a. pab.–XIX a. pirmoje pusėje dar nebuvo. Todėl vartojama sąlygiškai, sąvokos turinį suprantant kaip dabartinės Latvijos teritoriją. Sąvoka „Pabaltijys“ suprantama nagrinėjamuoju laikotarpiu, t. y. Kuršo, Livonijos, Estijos gubernijos. Terminas „Pabaltijo vokiečiai“ dėl griozdiškumo pakeičiamas terminu „baltvokiečiai“, juo labiau kad jie patys taip save vadino („deut-schbaltisch“), latvių istoriografijoje taip pat vartojamas terminas „baltvāci“.

1. Etnosocialiniai pokyčiai ir bajorija

XVIII a. pabaigoje tiek Lietuvoje, tiek ir Latvijoje išryškėjo feodalinės socialinės struktūros irimo tendencija, kurią išreiškė pastangos panaikinti baudžiavą. Latvijoje baudžiavos panaikinimo klausimas žinomas jau nuo XVII a. (1681 m.)¹². Vėliau iškilo 1767 m.¹³ ir liko aktualus iki pat XIX a. pradžios. Panaikinti baudžiavą vertė ūkinė pažanga, iš Vakarų Europos sklindančios liberalios idėjos bei valstiečių bruzdėjimai. Latvių valstiečiai, anot A. Transee-Roseneko, „priklausė svetimai, pažemintai ir paniekintai nacijai. Vokiečių akimis, jie buvo parijai su visomis jų blogomis ypatybėmis.“¹⁴ Istoriskai susiklosčiusi situacija, kad dvarininkai ir valstiečiai priklausė skirtingoms tautoms, atsispindėjo ir socialiniuose santykiuose. Latvija pasižymėjo tuo, kad luominės ir nacionalinės ribos visiškai sutapo.¹⁵ Bajorai vokiečiai buvo ne kokie suvokietėję latviai, o užkariautojų kalavijuočių palikuonys. Didžioji biurgerių dalis taip pat buvo vokiečiai. Etninė priklausomybė, nors ir sutapatinama su luomine, buvo aiškiai skiriama. Latviai paprastai buvo vadinami „Undeutsche“, t. y. nevokiečiais¹⁶. A. Transee rašo, kad vokiečiai liokajus nė už ką nebūtų sėdęs prie vieno stalo su latvių tarnais.¹⁷ J. Hehnas teigia, kad etnosocialiniai prieštaravimai Latvijoje buvo kur kas didesni negu Vokietijoje tarp kaimo gyventojų ir aukštųjų visuomenės sluoksnių, nors ir nebuvo tokie dideli kaip tarp juodųjų vergų ir baltųjų plantatorių.¹⁸

Kaip teigė Jānis Rainis, konkurentų latvių antplūdis į miestus XVIII a. pabaigoje pirmą kartą sukėlė vokiečių „nacionalinę“ neapykantą latviams ir ypatingai šovinistines nuostatas.¹⁹ Netgi laisvi latviai negalėjo tapti pilnateisiais Rygos miestiečiais. Latviams netgi buvo uždrausta rengtis miestietiš-

kai, jie turėjo dėti valstietiškus drabužius.²⁰ Rygos magistratė buvo siūlo-
ma uždrausti latviams verstis prekyba, jų nekilnojamąjį turtą atimti miesto
naudai. 1753 m. Didžiosios gildijos projekte numatyta, kad visi laisvi latviai
privalo išvalyti miesto nutekamuosius griovius nuo nešvarumų. Tai numaty-
ta būtent norint pažeminti jų žmogiškąjį orumą: „kad jie neužmirštų savo
kilmės, nesiektų piliečiams teikiamų privilegijų, o amžinai atsimintų, kad jie
yra vergai“²¹. Šalia miesto svarstyklių ir visuomeninio naudojimo sandėliuo-
se siūlyta matomoje vietoje laikyti rykštes, kad būtų galima bet kada be
teismo, miesto tarnautojo ar biurgerio nuožiūra nedelsiant nubausti latvį.²²
Ir dar anksčiau, nuo 1727 m., imama reikalauti uždrausti latviams įsigyti
nekilnojamojo turto mieste. Rygos magistratas 1738 m. balandžio 15 d. iš-
spausdino savo pirmą nutarimą, kad per vienus metus ir vieną dieną visi
latviai privalo parduoti vokiečiams savo nekilnojamąjį turtą mieste ir jo
apylinkėse. Priešingu atveju grėsė konfiskacija. Generalgubernatorius, tiesa,
panaikino šį nutarimą.²³

Visi šie pavyzdžiai rodo, kad socialinė priespauda turėjo ir tautinį
pobūdį. Valstiečiams gavus pilietinių teisių, turėjo spręstis ir jų naciona-
linės identifikacijos problema. Anksčiau minėtos vokiečių bajorų ir biur-
gerių pažiūros objektyviai turėjo pasidaryti tarsi užtvara nutautinimui,
latvių tautos formavimosi laikotarpiu. Latvių valstiečiai iki baudžiavos
panaikinimo vargu ar skyrė nacionalinę priespaudos motyvą. Nacionali-
nės priespaudos suvokimas radosi ėmus bręsti nacionalinei savimonei,
kurios svarbus elementas buvo istorijos suvokimas. Vrangelis savo kny-
goje „Baltiškasis klausimas asmeniniu požiūriu“ (1907) teigia: „Galimas
daiktas, kad tikrųjų krašto gyventojų neapykantą vokiečiams sukėlė mū-
sų protėvių žiaurus ir išdidus elgesys su krašto gyventojais; humaniški
santykiai, kurie pasidarė įprasti pastarosioms trimis kartoms, negalėjo
sunaikinti senųjų laikų tradicijų; be to, pastaruoju metu visiškai neišny-
ko skirtumai tarp aukštosios ir žemosios rasių, jie dažnai pasireiškėdavo
tokiomis formomis, kurios išliko iš patriarchalinių santykių laikų ir to-
dėl įžeisdavo labiau išvystytą naujosios kartos savigarbos jausmą. Kuo
labiau didėjo kaimo gyventojų materialinė gerovė ir kuo labiau jie švie-
tėsi, tuo dažniau valstietiškos kilmės asmenys pasiekdavo savo ankstes-
nių ponų išsilavinimo lygį, tuo jautriau reaguodavo į bet kokią ankstes-

nės nacionalinės nelygybės požymį.²⁴ Suprantama, kad turėjo kilti pakankamai stipri neapykanta vokiečiams vien tautiniu atžvilgiu.²⁵

Tautinė-luominė spauda pasireiškė ir pasisakymuose prieš baudžiavos panaikinimą. Buvo argumentuojama ne tik tuo, kad panaikinti baudžiavą būtų nenaudinga ūkiui. Baltvokiečių feodalai sukūrė dar ir originalią teoriją, kad latviai yra kilę iš Dievo prakeiktų Senojo Testamento pagoniškų genčių ir todėl jiems įgimta „vergystės dvasia“²⁶. Tačiau, švietimo idėjų ir valstiečių judėjimų paveikta, atsirado grupė bajorų, pasisakiusių už agrarines reformas.²⁷ Pirmas žingsnis link reformų buvo žengtas 1804 m., kai buvo priimtas įstatymas, kuriuo uždrausta parduoti valstiečius be žemės, taip pat valstiečių žemė buvo atribota nuo dvaro žemės. 1817 m. baudžiava buvo panaikinta Kuršo gubernijoje, 1819 m. – Livonijos. Valstiečiams buvo suteikta asmens laisvė, bet žemė liko visiška dvarininkų nuosavybė. Buvo suvaržytos valstiečių teisės persikelti į miestus ir į kitas gubernijas. Valstiečių laisvė tebuvo „laisvai“ sudaryti nuomos sutartį. Toks agrarinis klausimo sprendimas valstiečių nepatenkino, nes visą žemę valdė dvarininkai. Kaip teigė G. Vigrabas, „bajorija XIX a. pradžioje galutinai užkariavo kraštą.“²⁸ Valstiečių nepasitenkinimas 1841–1844 metais pasireiškė specifine forma – masiniu perėjimu į pravoslavybę, į „rusų tikėjimą“ (perėjo apie 100 000 latvių). Tas judėjimas įgavo tam tikrą politinį ir nacionalinį pobūdį. „Nors tuo metu „baltų“ inteligentija nei Rygoje, nei Peterburge dar aiškiai nesuprato, kad politinė vokiečių tautybės ateitis besąlygiškai priklauso nuo to, kur galutinai palinks daugelis latvių ar estų – į Rusiją ar į Vokietiją, bet ir tuo metu jau nebuvo galima nesuprasti, kad liaudies perėjimas į pravoslavybę iš pagrindų pakirstų pabaltijiečių privilegijuotųjų sluoksnių viešpatavimą ir krašte įvyktų perversmas, kurios pasekmės būtų sunkiai nuspėjamos. Tikėjimo pakeitimas būtų kur kas pavojingesnis už bet kokią rimtą reformą valstiečių buičiai pagerinti. Reformas „baltų“ inteligentija galėtų bet kada kontroliuoti ir pakreipti norima kryptimi“²⁹, – teigė J. Samarinas. Reformų šalininkai 1841 m. Livonijoje susibūrė apie M. Fiolkerzamą ir įkūrė liberalų partiją.³⁰ 1849 m. buvo išleistas laikinasis „Livonijos valstiečių žemės įstatymas“, kuriame numatyta vėl atskirti valstiečių ir dvarininkų žemes. Remiantis šiuo įstatymu valstiečių žemės

dvarininkas negalėjo prijungti prie dvaro, o turėjo ją parduoti arba išnuomoti valstiečiams. Šis įstatymas skatino įvesti piniginį mokestį už žemės nuomą.³¹ Šiuo ir kitais vadinamojo Fiolkerzamo agrarinio liberalizmo įstatymais buvo numatyta sukurti ypatingą valstietišką kiemų šeiminkų aristokratiją.³² Koks buvo šių reformų tikslas? Be abejo, plėsti socialinę bazę. Kadangi valstiečiai buvo kitos tautybės, tas socialinės bazės plėtimas buvo šiek tiek savitas, ypatingas: susipynė ir senosios, ir naujosios pažiūros. Turtingas žemės savininkas automatiškai buvo laikytinas vokiečiu. Tačiau, žinodami, kaip viskas klostėsi vėliau, galime konstatuoti, kad taip buvo bandoma pasinaudoti senųjų laikų vaizdiniu, bet siekta iš esmės naujo tikslo – įtraukti latvių valstiečius į vokiečių nacijos sudėtį. Tačiau konservatoriai pasisakė prieš Fiolkerzamo agrarinę reformą, bet ne todėl, kad manė ją esant kenksmingą kraštui, o paprasčiausiai todėl, kad ji atrodė pavojinga bajorijos vyravimui krašte ir „**netgi visų vokiečių tolesniam buvimui krašte**“.³³ Matyt, jie dar laikėsi senųjų pažiūrų, be to, nelabai tikėjo galimybe pasiekti numatytus tikslus, t. y. asimiliuoti latvius.

Keisti 1849 m. įstatymą bandyta 1856 m., tačiau situacija Rusijoje priverė to atsisakyti ir 1860 m. buvo patvirtintas įstatymas, kuriuo rekomenduojama nuomoti žemę ne už lažą, o už pinigus ir suteikti valstiečiams galimybę ją išsipirkti. 1863 m. buvo išleistas įsakas nuo 1865 m. nebesudarinėti lažinių nuomos sutarčių ir iki 1868 m. likviduoti lažą.³⁴ Tačiau ir vykdant reformas buvo stengiamasi jas stabdyti. Pavyzdžiui, 1860 m. įstatymo tekstas buvo išverstas į latvių kalbą tik po 41 mėnesio nuo jo patvirtinimo dienos, t. y. 1863 m.³⁵ (Prisiminkime, kad Lietuvoje, aišku, gal ir tam tikrais demagoginiais sumetimais. per 1831 m. sukilimą žinia apie baudžiavos panaikinimą buvo iš karto paskelbta lietuvių kalba.)

Lietuvai baudžiavos panaikinimo klausimas XVIII a. pabaigoje irgi buvo aktualus. Jis buvo svarstomas Ketverių metų seime, 1794 m. sukilimo metu buvo išleistas Polaneco universalas, suteikęs valstiečiams asmeninę laisvę. Numalšinus sukilimą, jis, aišku, liko neįgyvendintas. 1807 m. asmens laisvę gavo lietuvių valstiečiai Užnemunėje, kuri tuomet buvo Varšuvos kunigaikštystės dalis. Baudžiavos panaikinimo klausimas Lietuvoje iškilo 1811 m., rengiant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės

konstitucijos projektą.³⁶ Napoleono karo metais šis klausimas irgi buvo aktualus. Lietuvos dvarininkus labai paveikė baudžiavos panaikinimas Kurše 1817 m.³⁷ V. Maciūnas teigia, kad baudžiavą Lietuvoje naikinti vertė ekonominės priežastys, iš Vakarų sklindančios liberalios idėjos, nepatenkintų valstiečių bruzdėjimų baimė.³⁸ Tačiau ir politiniais sumetimais baudžiavą reikėjo naikinti.³⁹ Tokio veiksnio Kurše ir Livonijoje iš esmės nebuvo. Kokie gi tie politiniai sumetimai? Kad jie buvo, įrodo jau vien toks faktas: 1817 m. seimelių metu pasiekė žinia, kad mirė Tadas Kosciūška. Dėl jo mirties kone visoje Lietuvoje buvo gedulas – vyko politinio pobūdžio gedulinga demonstracija, kuria pažangesni dvarininkai pasinaudojo agitacijai už valstiečių išlaisvinimą iš baudžiavos, nurodydami, jog T. Kosciūška visuomet to norėjęs ir valstiečiais rūpinęsis.⁴⁰ Taigi galima tvirtinti, kad buvo norėta pasekti Lenkija, kur baudžiava buvo panaikinta ir patraukti į savo pusę valstietiją, orientuojantis į valstybingumo atgavimą. Carizmas nenorėjo, kad nepatikimą lietuvių bajoriją pradėtų remti valstiečiai. Todėl pasiūlymai, kaip panaikinti baudžiavą, teikiami tuo pat metu, kai vyko analogiškos reformos Kurše ir Livonijoje, Lietuvoje nebuvo realizuoti.

Vėliau baudžiavos klausimas, M. Jučo žodžiais tariant, iškilo jau ne vyriausybėje, o lenkų tautinės kovos stovykloje. Lietuvos pavietų sukilėlių valdžia, prisijungdama prie Lietuvos ir Lenkijos generalinės konfederacijos, stebėjo, kas įstatymiškai padaryta Lenkijoje. Sukilėlių atsišaukimuose, rašytuose lietuviškai, valstiečiams buvo žadama laisvė.⁴¹ Kai sukilimas buvo pralaimėtas, lenkų emigracijoje buvo kalbama, kad sukilėliai nesugebėję patraukti savo pusėn valstiečių.⁴² Daugiau rimtesnių žingsnių iki carizmo paskelbtos 1861 m. reformos lyg ir nebuvo padaryta.

Aktyvus politinis gyvenimas, kova už valstiečių išsivadavimą Lietuvoje spyrė vertinti valstiečius kaip realią jėgą. O tai ne tik greitino demokratiškų tendencijų plėtotę, bet ir vertė sulenkėjusią Lietuvos bajoriją prisiminti, kad toji liaudis yra lietuviai.

Latvijoje iki 5-ojo XIX a. dešimtmečio politinis gyvenimas tekėjo ramiai. Rusijos politika baltvokiečių bajorų atžvilgiu buvo palanki. Vadinasi, galime konstatuoti, kad baudžiavos panaikinimą lėmė ekonominiai motyvai. Vykdant tolimesnes reformas nuo 5-ojo dešimtmečio iki 1863

metų, prisideda ir politiniai sumetimai. Tačiau politinis gyvenimas iš esmės neskaitino demokratijos plėtros ir tai skatino luominės sąmonės gajumą. Senoji socialinė struktūra buvo sugriauta jau XIX a. pradžioje⁴³, tačiau tolesnės reformos vyko labai lėtai.

Iširus senajai struktūrai, tiek vokiečių, tiek latvių etninės grupės liko nepilnos socialinės struktūros. Tendencijos formuotis pilnomis socialinėms struktūroms pasireiškė dviem priešingomis kryptimis. Bajorija iki 5-ojo dešimtmečio nematė reikalo ieškoti socialinės atramos. Valstiečių judėjimai, kuriuose išryškėjo siekimas sudaryti sąjungą su carizmu, sugriovė ankstesnės vokiečių bajorų nuostatas. Būtinumas susidaryti socialinę atramą lėmė Fiolkerzamo reformas. Buvo manoma, kad ekonomistų interesų bendrumas padės vokiečiams asimiliuoti turtinguosius latvių žemvaldžius. Kitas žingsnis – tai visų vokiečių luomų konsolidacijos siekimas. 1862 m. vasario 21 d. Livonijos landtagas numatė savo reorganizaciją: įtraukti miestų atstovus, taip pat numatyta atkurti įkaitinę dvarų, kurie užstatomi iki 99 metų laikotarpio, laikymo teisę.⁴⁴ Tai ir buvo priemonės, kurios turėjo sustiprinti vokiečių interesų bendrumą. Visa socialinė latvių nacijos struktūra galėjo susidaryti jiems išsiugdant savą inteligentią. Luominio mąstymo tradicijos užkirto tam kelią: išsilavinęs latvis automatiškai buvo laikomas vokiečiu arba rusu. Todėl jaunalatvių judėjimas vokiečiams atrodė tokia pat fantazija, kaip ir Baltijos jūros nusausinimas. Štai kodėl pirmąją latvių inteligentią jaunalatvius jie praminė „Baltijos jūros sausintojais“⁴⁵.

Lietuvoje XIX a. pirmojoje pusėje luominį susiskirstymą ima išstumti tautinės integracijos tendencija. Šis procesas buvo neatskiriamai susijęs su visuomenės demokratėjimu, luomų deklasacija, kurią savo ruožtu nulėmė feodalizmo irimas ir kova už prarasto valstybingumo atkūrimą. Bendrų istorinių-politinių šaknų pajutimas jungė lietuvių valstiečius ir bajorus.⁴⁶ Šis integruojantis veiksnys sudarė sąlygas bajorijai atsigręžti į liaudį, ateityje gal ir įsilieti į lietuvių naciją. Latvijoje tarp vokiečių ir latvių jokių bendrų politinių-istorinių šaknų nebuvo. Neviliojo ir bendra valstybė, nes tokios nebuvo. Tiesa, išliko bendras tikėjimas, bet ir jis, kaip pasirodė (perėjimas į pravoslavybę) nebuvo toks jau tvirtas konsoliduojantis veiksnys. Etnogenetinio bendrumo nebuvimas trukdė tolesnei etnosocialinei raidai.

Kaip pastebėjo A. Tobinas, „Livonijos agrarinė reakcija nepaaiškina ma vien tik kova už grynai luominius ir ekonominius interesus. Kovojančiųjų įsitikinimu, reikėjo ginti vokiško gyvenimo būdo pagrindą, kuris istoriškai susiformavo kilmingosios bajorijos lytimi.“⁴⁷ Buvo teigiama, kad išlaikyti bajorų ūkinį pranašumą yra tolygu išlaikyti vokišką protestantišką gyvenimo būdą.⁴⁸

Todėl ir liberalas J. Ekardtas tvirtino, kad Pabaltijo krašto specifika reikalauja atsisakyti demokratinio valdymo principų aristokratinės mažumos naudai.⁴⁹

2. Bajorijos etnopolitinės savimonės pokyčiai

Vokiečių riterių, XIII a. nukariavusių Livoniją, palikuonys žlugus ordinui savarankiško valstybinio organizmo, galima sakyti, nesukūrė. XVI–XVIII a. jie tris kartus pakeitė valstybinę priklausomybę. Tai, kaip ir išskirtinė jų padėtis tarp kitataučių vietinių gyventojų, formavo labai stiprią luominę savimonę. Kai XVIII a. pab. – XIX a. pirmosios pusės Lietuvos istorijoje daug ką nulėmė valstybės ir tautos sąvokų santykis, drįsčiau tvirtinti, kad to laikotarpio Latvijos istorijoje daug reiškė luomo ir tautos sąvokų santykis. Žinoma, luominė valdžios organizacija ir sudaro feodalinę valstybę, tačiau tai dar ne viskas. Svarbus yra ir suverenas arba valdovas. XVIII a. pabaigoje Pabaltijys formaliai priklausė Rusijos imperijai. Bet faktiškai Rusijos valdžia lėmė ne viską Pabaltijyje: čia viešpatavo vokiečių kalba, liuteronybė, ypatingas įstatymų sąvadas, ypatinga teisėtvara, ypatinga valdymo sistema – visa tai vienijo vadina-masis „ypatingojo pabaltijietiško režimo“ krašte institutas (Landesstaat), visiškai pavaldus „baltų“ riterijai ir atskirtas nuo bendro rusiško valstybingumo.⁵⁰ (Pabraukta mano – S. P.) Turėdami beveik neribotą valdžią, baltvokiečių bajorai nesiekė formalių politinio savarankiškumo atributų.⁵¹ Dėl minėtų istorinių aplinkybių baltvokiečių luominė savimonė atstojo valstybinę, o kartu ir tautinę savimonę. Baudžios panaikinimas iš pradžių dar labiau susiejo luomo ir tautos sampratą. Tuo tarpu Lietuvoje XVIII a. pab. – XIX a. pr. tautos samprata sudvigubėjo ir ėmė reikšti tiek valstybinę (pilietinę) priklausomybę, tiek ir naują tautos su-

pratimą⁵², baltvokiečių luominės savimonės transformavimosi į tautinę (kartu ir valstybinę) tendencija išryškėjo nuo XIX a. vidurio. Ši tendencija pasireiškė dviem formomis. Pirmoji – tai kova už privilegijų išsaugojimą ir išplėtimą bei už tai, kad jos būtų įteisintos kaip viešpataujančios vokiečių tautybės provincinės teisės.⁵³ Taigi privilegijos turėjo būti išplėstos tik vokiečių tautos žmonėms. Tačiau sunkumų sukėlė tai, kad nebajorų vokiečių Latvijoje buvo nedaug. Kaip sakė K. Širenas, tai, kad šalyje nebuvo tautos (*kein Volk im Lande*), pabaltijiečiams buvo pavojingiau negu patys didžiausi pavojai, su kuriais jie susidurdavo.⁵⁴ Bajorijos deklaruojamas siekimas konsoliduoti krašto vokiečius pasireiškė tuo, kad bajorija savo iniciatyva atsisakė privilegijų, kuriomis iš kitų luomų buvo atimta teisė valdyti nekilnojamąjį dvarų turtą apskrityse. Buvo išplėstas nematrikuluotų žemvaldžių dalyvavimas, svarstant žemės ir kitus ūkinius reikalus landtaguose.⁵⁵ Jegoras Siversas sakė, kad vokiečiai neprieštarautų po tam tikro laiko įvesti visaluominį atstovavimą, bet su sąlyga, kad iniciatyva liktų jiems. Kitais žodžiais tariant, sulaukti, kol dalis valstietijos bus visiškai suvokietinta ir padaryti viską savaip.⁵⁶ 7-ajame ir 8-ajame dešimtmetyje buvo svarstomi projektai, kaip Pabaltijo gubernijas apgyvendinti vokiečių vastiečiais, bet be rezultatų⁵⁷ (mėginta įgyvendinti panašius planus po 1905 m. revoliucijos). Taigi tai, kad nebuvo etnosocialinės bazės, trukdė formotis baltvokiečių nacijai ir neleido plėstis už luomo ribų. Kai iškilo būtinybė pasipriešinti centralizacinei-asimiliacinei Rusijos politikai, privilegijas buvo bandoma išplėsti ir valstybingumo kryptimi: 1862 m. landtage buvo nutarta siekti Pabaltijo gubernijoms Aukščiausiojo teismo, atskiros nuo Senato karinio departamento, bet jungtinio visų trijų (Livonijos, Kuršo, Estijos) gubernijų landtago.⁵⁸ Antroji luominės savimonės transformacijos į nacionalinę formą buvo orientacija į besivienijančią Vokietiją. 1864 m. birželio 8 d. Livonijos žandarų korpuso karininkas plk. Andrejanovas savo pranešime rašė: „Pastaruoju metu, ypač kada iškilo Šlezvigo-Holšteino klausimas, sujaudinęs visą Vokietiją, Livonijos vokiečių išsilavinusiuose sluoksniuose pastebimas **siekimas išsaugoti, sustiprinti ir netgi išplėsti vokiečių tautybę**“⁵⁹ (pabraukta mano – S. P.). Tendencija suartėti su Vokietija buvo pastebima Mintaujoje įvykusioje konferencijoje, kurioje buvo svarstomi glaudesnių ryšių

su Vokietijos mokymo įstaigomis užmezgimo klausimai, rusų kalbos pamokų sumažinimas moterų gimnazijoje ir Rusijos istorijos dėstymas vokiečių kalba.⁶⁰ Tačiau luominio mąstymo tradicijos ir šiais klausimais buvo stiprios. Iš čia ir dvilypis baltvokiečių požiūris į vokiečių valstybę: garbinimas ir nepasitikėjimas.⁶¹

Valstybinė priklausomybė iki XIX a. vidurio latvių valstiečiui, galima sakyti, mažai ką reiškė. Atsirado politinis indiferentizmas: daugeliui iš liaudies buvo vis tiek, kieno pavaldiniais būti, kad tik turėtų duonos kąsnį ir prieglobstį. Nori dvarininkai pasiduoti vokiečių imperatoriaus įtakon – tegu, nori pripažinti rusų monarcho valdžią – tegu. Valstiečiams rūpi tik jų baronas, kuris jiems ir ponas, ir valdovas, ir vos ne pats Dievas.⁶² Tokių nuostatų nykimas pastebimas tik valstiečių judėjimų metu, kai pilietėjimas pasireiškė rusofiliškumu (atsidavimu Rusijos valstybei). G. Merkelis rašo pats matęs, kaip vienas valstietis kalbėjo miniai: „Tas, kas danguje, ir tie, kurie Peterburge, – tikrieji ponai. O visi kiti verti, kad nusmeigtų juos kuolais ir pamestų ant kelio šunims suėsti.“⁶³

Latvių tautai susidaryti trukdė ir jau minėtas luomo ir tautos sąvokų sutapatinimas. Etninė sąvoka „latvis“ ir socialinė – „baudžiauninkas“ buvo tapusios sinonimais.⁶⁴ XIX a. pradžioje buvo išsakyta mintis, kad latvių tauta turi likti savo luomo. Ją tuomet palaikė ir besiformuojanti latvių inteligentija.⁶⁵ Be abejonės, tokios pažiūros stabdė nacijos tapsmą.

Tuo tarpu Lietuvoje liaudies pilietėjimas įžvelgiamas jau Šiaulių ekonomijos valstiečių sukilime 1769 metais.⁶⁶ Svarbu konstatuoti, kad lietuvių valstiečiai savo pilietybės viltis siejo ne su Rusija, kaip darė latviai, o su Lenkijos–Lietuvos valstybe.

XIX a. Europos istorijai būdinga, kad kūrėsi nacionalinės vertybės. Keičiantis ekonominei situacijai, daugiatautėse valstybėse pasireiškė ir centralizacijos bei asimiliacijos tendencijos. Vienijama Vokietija, o Rusijoje nerusams kyla pavojus būti nutautintiems. Dėl šių aplinkybių baltvokiečių bajorai nuo XIX a. vidurio ima krypti į besivienijančią Vokietiją. Baltvokiečiai supranta, kad jų Tėvynė, plačiausia to žodžio prasme, yra Vokietija. Tai kamienas, kurio šaka yra jie, o jų gimtinė – Livonija arba Kuršas, o Rusija – tai valstybė, kuriai jie dabar priskirti. Jie nėra

tos valstybės sudėtinė dalis, o tik jos valdomi (*unter russischen Herrschaft* kaip anksčiau *unter polnischen, unter schwedischen Herrschaft*).⁶⁷ J. Siversas save apibūdino taip: vokietis (pagal tautybę), livonietis (pagal gimimą) ir kaip toks priskirtas rusų valstybei (*ein Deutscher, der geborener Livländer russischer Staatsangehöriger ist*).⁶⁸ Kaip matome, tokią orientaciją aiškiai nulėmė etninės giminystės suvokimas. Tačiau buvo suvokiama ir luominis-kultūrinis atskirumas nuo Vokietijos vokiečių. Būtent XIX a. vidury atsiranda terminai: „Balte“, „baltisch“ – „baltas“, „baltiškasis“. A. Bynemanas savo programiniame straipsnyje paskelbė: „**Balticum sum**, Baltici nil a me alienum puto“⁶⁹ („Esu baltas ir niekas baltiška man nesvetima“) (pabraukta mano – S. P.). Šią baltiškumą bajorai suprato kaip politines ir ekonomines privilegijas, „baltiškąją autonomiją“.⁷⁰ Ir vis dėlto, Boko žodžiais, Pabaltijys – tai Vokietijos „Šiaurės Rytų kolonija“, „vokiškumo ir protestantizmo forpostas“, anot K. Šireno, „kraštas, skirtas vokiečių tautai ir jos palikuonims“.⁷¹

Konstatuojame, kad, ryškėjant Rusijos centralizacijai, baltvokiečių orientaciją į besivienijančią Vokietiją XIX a. 7-ajame dešimtmetyje sąlygojo etnokultūrinio bendrumo (kalba ir tikėjimas) ir bendrų etninių šaknų suvokimas. Toje orientacijoje kartu pasireiškė ir provincinis partikuliarizmas (*Balticus sum*), t. y. tam tikri etnopolitinio ir etnokultūrinio pobūdžio skirtumai. Lietuvos ir Lenkijos bajorų *politinį* bendrumą XIX a. pradžioje visų pirma lėmė kova už prarasto valstybingumo atgavimą. Tačiau nebuvo eliminuojamas ir tam tikras atskirumas, rodantis LDK valstybingumo tradicijas (tradiciškai buvo ketinama atkurti unijinio pobūdžio valstybę).⁷²

Tokio pobūdžio lenkų – lietuvių bajorų bendrumas buvo seniai palaidomas būtinumo kartu kovoti dėl valstybės atkūrimo. Bet, antra vertus, praradus nepriklausomą valstybinę būtį, stiprėjo valstybės ir tautos kategorijų išsiskyrimas, tautiškumo ir pilietiško vienybės, bei tautos ir tautinės valstybės tapatumas greičiau nyko.⁷³ Kintanti tautos samprata vertė lietuvių bajorus apsispręsti tautos atžvilgiu. Reikia pažymėti, kad formavosi ir naujas politinio bendrumo supratimas. Šią tendenciją, neseniai atskleistą istoriografijoje, nusako A. H. Kirkoras: „Argi Lietuva tam, kad būtų drauge su Lenkija, turi nustoti būti Lietuva.“⁷⁴

Baltvokiečių bajorų partikuliarizmas, „provincinis patriotizmas“⁷⁵, kaip matome, buvo feodalinio laikotarpio istorinių – luominių tradicijų padarinys, nors orientacija į Vokietiją buvo jau naujųjų laikų tendencijos – nacijų formavimosi – atspindys. Atsiminkime lietuvių bajorų „provincinį patriotizmą“. Tai būtų dar vienas argumentas, kad jo negalima laikyti niekuo kitu tik senųjų istorinių – valstybinių tradicijų tęsiniu. Tačiau iš esmės skyrėsi bendrumo pobūdis: baltvokiečių bajorai orientavosi į tautą, o ne į valstybę. Lietuvoje tautos ir valstybės sąvokos dar nebuvo išskiriamos.

Baltvokiečių partikuliarizmas visiškai teisėtai gali būti laikomas vokiškojo patriotizmo atmaina, t. y. būtina tokio patriotizmo sąlyga buvo nacionalinė identifikacija: vokietis (pagal tautybę), livonietis (pagal gimimą) ir kaip toks priskiriamas rusų valstybei. Kitaip sakant, tauta siekia susijungti, bet trukdo senos istorinės – luominės tradicijos, naujųjų laikų aplinkybėmis turinčios nykti (sąlygiškai šiuo atveju atmetame Rusijos faktorių). Lietuvos bajorų partikuliarizmą laikyti provincine lenkiškojo patriotizmo atmaina būtų nepagrįsta, nes jie dar nepriklausė lenkų nacijai, nors ir ryškėjo visiškos jų polonizacijos tendencija. Taigi bajorų partikuliarizmas, nors ir panašios prigimties, tačiau naujų tendencijų veikiamas galėjo reikšti visai ką kita.

3. Nacionalinių kultūrų genezė ir bajorija

XVIII a. pabaigoje – XIX a. pirmojoje pusėje klostosi sąlygos lietuvių ir latvių nacionalinėms kultūroms formuotis. Šis procesas susijęs su feodalizmo irimu ir visuomenės demokratėjimu, o visuomenėje dar tebeviešpatauja bajorija.

Lietuvai visiškai praradus valstybingumą ir siekiant jį atkurti, svarbu buvo išsaugoti ir toliau plėtoti kultūrinės tradicijas. „Tautos gyvybė, garbė ir gerovė buvo kultūrinio darbo tikslas“.⁷⁶

XVIII a. Lietuvą pasiekė prancūzų švietėjų Ž. Ruso, E. Kondiljako, Ž. Lametri ir kt. idėjos.⁷⁷ Dėl XIX a. pradžios visuomenės demokratėjimo tendencijų susidomėta liaudies gyvenimu, papročiais, dainomis. De-

mokratėjimo procesą skatino būtinumas remtis liaudimi išsivaduojamojoje kovoje.

XIX a. pradžioje Lietuvoje kilo kultūrinis sąjūdis: t. y. susidomėta lietuvių kalba, istorija ir kraštotyra. Šio sąjūdžio veikėjai buvo pažangūs bajoriškiosios inteligentijos atstovai, savo veikla darę įtaką tolesnei sąjūdžio raidai. Tyrinėtojams lenkams lituanistika tebuvo „grynasis“ mokslas arba kraštotyra, o „litvinams“ šie tyrinėjimai žadino lietuviškąjį patriotizmą, stiprino atskirumo nuo „koroniažų“ jausmą, įprasmino jį istoriškai ir teoriškai.⁷⁸

Latvijoje XVIII a. taip pat plito Švietimo idėjos, daugiausia palaikomos ir platinamos vokiečių pastorių. Žymiausi švietėjai buvo Henrikas Johanas Janau, Vilhelmas Kristijonas Fribė ir ypač išskirtinas Garlibas Merkelis. Jie pasisakė už baudžiosios panaikinimą, asmens laisvės suteikimą valstiečiams. Tačiau tautiniu klausimu jie negalėjo pasakyti nieko aiškaus. XIX a. pradžioje Latvijoje buvo panaikinta baudžiava, nes aiškiai suprasta, kad suteikus valstiečiams asmeninę laisvę, keisis ne tik jų materialinis gyvenimas ir buitį, bet ir dvasinis gyvenimas. Kokia kryptimi jis turėtų keistis? Šį klausimą svarstė baltvokiečių inteligentija, vadinamieji „literatai“ ir dvasininkai, kurie savo etnine ir socialine kultūrine orientacija buvo glaudžiai susiję su bajorijos luomu. Šis klausimas buvo svarstomas Kuršo literatūros ir mokslo draugijoje, įkurtoje 1815 m. Jai priklausė kai kurie vietiniai pastoriai, literatai ir dvasininkai.⁷⁹ Prieš pat patvirtinant Kuršo valstiečių išlaisvinimo iš baudžiosios įstatymą (1817 08 26), pastorius Vatsonas 8 d. siūlė šioje draugijoje apsvarstyti, „kokios rūšies ir pobūdžio įtaką draugija galėtų turėti latvių tautos kultūrinimui“. Buvo numatyta kurti draugiją, kuri leistų laikraštį latvių kalba.⁸⁰

Kaip patenkinti būsimus kultūrinius latvių valstiečių poreikius, buvo neaišku. Minėtos draugijos sekretorius Zontago pastaba nurodo du būdus: suteikti latviams kultūrą jų pačių kalba arba suvokietinti juos.⁸¹ To meto situaciją buvęs landratas E. Etingenas apibūdino taip: „Bajorijos, kaip žemės savininkų ir vokiškojo valdymo išikūnijimo, padėtis tarp kitakalbių krašto gyventojų bei kalba ir tikėjimu svetimos rusų biurokratijos, dviejose pusėse augant nacionaliniams jausmams, buvo traktuojama

ma labai atsakingai ir rimtai, todėl ir nebuvo imtasi skubotų veiksmų. Būtų visiškai neteisinga manyti, kad riterija buvusi akla pavojaus, kuris jai ir visų vokiečių padėčiai tykojo Rytuose, akivaizdoje. **Bajorija pui-
kiai suprato, kad demokratinės dvasios augimas Europoje ir ypač Ru-
sijoje būtų galas vokiečių valdžiai krašte.**⁸²

Diskusijos latvių nacionaliniu klausimu buvo pratęstos tos pačios draugijos posėdyje 1819 m. vasario 5 – balandžio 2 dienomis. Pirmas šį klausimą iškėlė Zalgalės pastorius Konradis. Jis perskaitė pranešimą „Ar būtų apgailestaujama dėl latvių virtimo vokiečiais?“, kuriame tvirtino, kad vien tik kalba skirianti latvius nuo vokiečių. Tikėjimas ir tėvynė yra viena – socialinis susivienijimas galėtų įvykti. Baudžiavos panaikinimas artina abi tautas. Šiam natūraliam vyksmui nereikėtų trukdyti. Šiuolaikinių latvių požiūryje į savo protėvius nėra nieko aukštinančio, o latvių kalba esanti tokia neturtinga, kad ją praradus nieko neprarandama. Latviai, iki šiol gyvenę savivalės ir vergystės priespaudoje, neišsiugdė jokio tautinio charakterio, tautinės dvasios. Išskyrus latvių kalbą, provincijoms niekas netrukdytų būti vokiečių provincijomis. Konradis savo kalbą baigė šūkiu: „Daugiau jokių latvių!“⁸³ Debatuose buvo išsakytos trys nuomonės: viena – latvius reikia vokietinti, kita – palikti tai Dievo valiai, o trečia – vokietinti nepageidautina, reikia ne trukdyti latvių nacionalinei savivokai, bet, priešingai, padėti. Vokietintojų motyvai yra aiškūs ir latvių tautai priešiški. Neutraliosios laikysenos šalininkų būta nedaug, jos motyvai nėra latviams priešiški, bet ir nelabai draugiški. Trečioji kryptis remiasi trimis principais: politiniu, kultūriniu ir žmogiškuoju. Išsaugodami savo kalbą ir tautybę latviai bus lengviau valdomi valstybės, o sunaikinti latvių tautybę būtų nekultūringa, kenksminga ir nežmoniška, netgi nusikaltimas lygus žmogžudystei.⁸⁴

Mintis suvokietinti latvius tuomet buvo per ankstyva, dar negalėjo būti suvokta dėl luominių tradicijų įtakos. Iš esmės buvo priimtas kompromisinis sprendimas: sukurti latviams specifinę valstiečių literatūrą, kad latvių kalba, kaip ir anksčiau, tebūtų valstiečių kalba.⁸⁵ Kam latviui mokėti kitų kalbų ir kam reikia žinių, kurios prieinamos tomis kalbomis, jeigu pačių latvių kalba yra pakankamai graži ir turtinga, ir ja latvis galėtų sužinoti visa, ko „laisvam valstiečiui“ reikia.⁸⁶

Taigi XIX a. pradžioje Latvijoje ir Lietuvoje gręžiamasi į liaudį. Tačiau būtinybė atsižvelgti į liaudį vertė Lietuvos bajoriją prisiminti, kad ta liaudis yra lietuviai, pajusti su ja tam tikrą bendrumą, kuris galėjo toliau plėtotis, tuo tarpu Latvijoje nieko panašaus nebuvo ir negalėjo būti. Baltvokiečių bajorai aiškiai skyrė savo tautinę priklausomybę, nors tam dar ir trukdė luominės ribos. Latvių etninis savitumas buvo suvokiamas ir jį, kaip manyta, sudaranti vien kalba (senoji buitį panaikinus baudžiavą turi nykti). Latviai – tai tauta be istorijos (*geschichtslose Nation*)⁸⁷, tauta etnografinė, bet ne politinė prasme⁸⁸ ir civilizuota tauta galės tapti tik germanizacijos dėka.⁸⁹ Taigi vokiškoji bajorų ir latvių liaudies kultūra iš karto pasidarė opozicinė. Pilietinės teisės, kaip ir anksčiau, tebuvo pripažįstamos pirmajai. Sąmoningai buvo užkirstas kelias latvių nacionalinei kultūrai ir latvių nacionalinės inteligentijos formavimuisi, nes tai nenaudinga politiškai ir, Ekarto žodžiais tariant, yra tas pats, kas konstruoti homunkulą. Tokio eksperimento organizatoriai, tikino jis, rizikuoja paskęsti barbarystės dumblyne.⁹⁰ Maniusius kitaip galima suskaičiuoti ant pirštų. Lietuvoje bendros valstybinės-istorinės tradicijos, net tautos samprata (tautos dvasios teorija) skatino domėtis liaudies kultūrinėmis vertybėmis, sąlygiškai priimant jas kaip savas. Bajoriškai demokratiškoji inteligentija, taip pat ir dalis kilusių iš liaudies, galėjo perduoti liaudžiai bajoriškąsias vertybes. Taigi formavosi savotiškos sintezės galimybė.

Rygoje 1824 m. rugsėjo mėnesį buvo įkurta Latvių literatūrinė draugija (*Die Letisch-litterarische Gesellschaft*), arba Latvių draugų draugija (Latviešu draugu biedrība). Savo tikslu ji paskelbė latvių kalbos ir kultūros tyrinėjimą, pagalbą latvių literatūrai. Daug dėmesio draugija skyrė kalbos problemai: stengėsi išmokyti pastorius tikrosios latvių kalbos, kad jie ne tik sėkmingiau galėtų sakyti pamokslus, bet ir vadovautų visam latvių kultūriniam gyvenimui.⁹¹ Be minėtų draugijos įkūrimo motyvų, lėmė, matyt, ir specifiniai dvasininkų poreikiai. Mes labiau domėsimės ne draugijos moksline veikla, o jos požiūriu į latvių nacionalinį judėjimą. 5-ajame dešimtmetyje įvyko draugijos veiklos krizė, jos narių sumažėjo du kartus. Nuo 1854 m. Latvių literatūrinė draugija buvo pagrindinė vokiečių citadelė, jiems kovojant prieš latvių nacionalinį judėjimą.⁹²

Konkretų draugijos poveikį gerai parodo latvių nacionalinės kultūros veikėjų požiūris į ją. Manome, kad požiūrį įtikinamai iliustruoja jaunalatvių siekimas įkurti latvišką tokio pat pobūdžio organizaciją.⁹³ Vilniaus archeologijos komisija rūpinosi lietuvių kalba ir domėjosi folkloru, tačiau, lietuvių nacionalinės kultūros kūrėjų nuomone, Archeologijos komisijos veikla iš dalies atitiko lietuvių kultūrinius poreikius, o būti išrinktam komisijos nariu jiems atrodė ypatinga garbė.⁹⁴ Be to, Archeologijos komisijos sudėtis buvo labai įvairi, joje būta kiek kairesnio sparno, kurio lyderis A. H. Kirkoras.⁹⁵

Be jokios abejonės, Lietuvos bajoriją ir liaudį jungiantis veiksnys buvo istorija. Netekus valstybingumo, didžios praeities vaizdavimas buvo tautai moralinės paguodos šaltinis dabarties priespaudoje, tautinės ambicijos žadintojas ir apskritai tautinio auklėjimo priemonė.⁹⁶ Ypač veikė mėginimai tiesiogiai įtraukti platesnę visuomenę į istorijos tyrinėjimo darbą būdavo prašoma suteikti žinių apie istorines vietas ir paminklus, senovės papročių liekanas, ieškoti istorinių dokumentų ar šiaip senų rankraščių, pranešti apie archeologinius radinius ir pan.⁹⁷ Istorija buvo ne tik didesnis mūsų tautinės sąmonės ryškėjimo atspindys, bet ir tapo to ryškėjimo veiksmu, pvz., T. Narbuto, J. Kraševskio ir kitų raštai įkvėpė lietuviško patriotizmo ne vienam Lietuvos bajorui.⁹⁸ Plintant romantinei tautos dvasiai naujų istorijos duomenų imta ieškoti liaudies dainose, papročiuose, mitologijoje. Pavyzdžiui, L. Jucevičius manė, kad tautosaka gali būti puikus istoriko pagalbininkas.⁹⁹ Tai buvo tautinio etnografijos mokslo formavimosi pradžia, iš esmės ir pilietinių teisių pripažinimas liaudies kultūrai, suvokiant ją kaip tautos kultūros dalį.

Baltvokiečių XIX a. I pusės historiografija, siekdama pateisinti vokiečių feodalų agresiją XIII a., sukūrė teoriją apie kultūrtėgęrinę jų misiją: vokiečių feodalai vaizduojami kaip geradariai latvių ir estų tautoms. Buvo teigiama, kad vokiečiai užkariautojai ir jų vasalai buvo humaniški ir neskriaudė vietinių gyventojų. Jie apsigyveno ne žemėse, atimtose iš valstiečių, o statė savo dvarus dykrose ir miškuose.¹⁰⁰ Be to, buvo įrodinėjama, kad tikrieji Rytų Pabaltijo gyventojai buvo gotai, o estai ir latviai atėjo iš Rusijos ir užėmė pirmiau gotų gyventas vietas.¹⁰¹ Šios koncepcijos turėjo pagrįsti požiūrį, kad vokiečiai atnešė latviams kultū-

ra, ir dabartinis jų tikslas yra pabaigti tą kultūrinimo darbą. Taip suprantant kultūrą, aišku, latvių liaudies kultūra negalėjo turėti jokių teisių toliau gyvuoti. Latviai – tauta be istorijos, tad kokie gali būti jos istorijos tyrinėjimai? Tokio principo laikėsi Draugija rusų baltiškųjų provincijų istorijai ir senienoms tirti. Ji buvo susikūrusi Rygoje 1833–1834 metais.¹⁰² Publikuodama šaltinius ir tyrimus, ji išsugrindavo nepastebėti latvių tautos egzistavimo ir visiškai ignoravo jos istorinį likimą.¹⁰³ Ir romantizmo įtaka savotiškai atsispindėjo baltvokiečių istoriografijoje. Ir toliau pripažįstant tautos teises tik vokiečių bajorų luomui, buvo nukrypta į luominių įstaigų, bajorų privilegijų istoriją, suprantant, kad jose ir atsiskleidžia Pabaltijo vokiečių tautos dvasia. Ypač daug dėmesio buvo skiriama Livonijos ordino epochai iki 1561 metų.¹⁰⁴ Aišku, kad apie liaudies papročių, mitologijos taikymą kaip istorijos šaltinį beveik nebuvo nė kalbos, nebent tuo norėta parodyti latvių atsilikimą iki užkariavimo. Pirmasis Latvijos etnografijos mokslo laikotarpis skaičiuojamas nuo XIII a. iki XIX a. vidurio, kai dažniausiai stichiškai kaupiama etnografijos medžiaga. Interpretuojama ji vien tik vokiečių dvarininkų dvasia.¹⁰⁵ Sakykime, A. Bilenšteinas daug nuveikė tyrinėdamas latvių statybą, darbo įrankius, namų interjerą. Bet jis „stengėsi įrodyti latvių tautos primityvizmą ir tuo pagrįsti vokiečių kultūrtrėgerių nuopelnus Pabaltijui.“¹⁰⁶ Latvių dainos buvo renkamos daugiausia tik norint pasimokyti iš jų latvių kalbos. Manant, kad senoji latvių butis panaikinus baudžiavą turės išnykti, buvo svarbu ją užfiksuoti mokslo labui.

Nagrinėdami tokių svarbių (po gimtosios kalbos) nacionalinių mokslų kaip istorija ir etnografija raidą XIX a. pirmojoje pusėje, galima tvirtinti, kad Lietuvoje prasidėjo nacionalinis šių mokslų raidos etapas, o Latvijoje tebevyravo baltavokiečių dvarininkų – ne tik kaip luomo, bet ir kaip tautos – interesus ginančios koncepcijos. Nuo XIX a. vidurio latvių demokratinė inteligentija visiškai atsiribojo nuo vokiečių mokslinių draugijų, savaip suprato ir aiškino latvių istoriją ir etnografiją.

Demokratinės inteligentijos santykis su „savo“ bajorija Lietuvoje taip pat buvo aiškiai kritiškas. „Daukantas manė, kad Lietuvos diduomenė sulenkėjusi, išlepusi ir ištižusi, lietuvių tautai pasidariusi svetima.“¹⁰⁷ Bet nors aušrininkai, t. y. S. Daukanto idėjiniai pasekėjai, jo idėjų plėtotojai,

pripažino, kad bajorai kiek sulenkėjo, bet manė, jog „savo giminiško skyriaus neatsižadėjo ir savo giminystės nepakeitė nei ant lenkiškos, nei ant kitos slovėniškos.“ Buvo manoma, kad juos dar galima gražinti lietuvių nacijai.¹⁰⁸

Savo pobūdžiu labai artimo aušrininkams jaunalatvių judėjimo pozicija yra užfiksuota nacionaliniame latvių epe. A. Pumpuro „Lačplēsis“ teigia amžiną kovą tarp latvių ir vokiečių.¹⁰⁹

Išvados

1. Lyginamosios istorinės analizės metodas, suteikiantis empirinei medžiagai naują informacinį turinį, yra produktyvus ir tiriant nacionalinių kultūrų genezę.

2. XVIII a. pabaigoje išryškėjo feodalinės socialinės struktūros irimo tendencija. Aktyvus politinis gyvenimas, kova už nacionalinį-valstybinį išsivadavimą Lietuvoje vertė kitus luomus paisyti ir liaudies kaip realios jėgos, spartino demokratiškų nuotaikų plėtotę ir vertė Lietuvos bajoriją prisiminti, kad toji liaudis yra lietuviai. Iširus senajai feodalinei visuomenės struktūrai Latvijoje, tiek vokiečių, tiek latvių etninės grupės liko nepilnos socialinės struktūros. Vokiečių bajorija tikėjosi, kad bendri ekonominiai interesai padės jai asimiliuoti turtinguosius latvių žemvaldžius. Buvo siekiama konsoliduoti ir visus vokiečių luomus. Tačiau etnogenetinio bendrumo tarp latvių ir vokiečių nebuvo, ir tai trukdė tolesnei etnosocialinei krašto raidai.

3. Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XIX a. I pusėje etnopolitinę bajorijos savimonę veikė valstybės ir tautos sąvokų santykio kaita. Baltvokiečių bajorų etnopolitinę savimonę veikė luomo ir tautos sąvokų santykio kaita.

4. Baltvokiečių partikuliarizmas gali būti laikomas vokiškojo patriotizmo atmaina. Tokiam patriotizmui būtina nacionalinė identifikacija. Tuo tarpu Lietuvos bajorų partikuliarizmą laikyti provincine lenkiškojo patriotizmo atmaina būtų nepagrįsta, nes bajorai dar nepriklausė lenkų nacijai, nors galutinė jo polonizacijos tendencija ir buvo.

5. XIX a. Lietuvoje ir Latvijoje „gręžiamasi į liaudį“. Poreikis atsižvelgti į liaudį vertė Lietuvos bajoriją prisiminti, kad toji liaudis, kaip ir bajorai, yra lietuviai, pajusti su ja tam tikrą bendrumą, kuris galėjo toliau plėtotis ir plėtojosi. Nieko panašaus nebuvo ir negalėjo būti Latvijoje. Baltvokiečių bajorai aiškiai suvokė savo tautinę priklausomybę, nors jiems dar ir trukdė luominės ribos. Vokiškoji bajorų ir latviškoji liaudies kultūra iškart atsidūrė opozicijoje. Kaip ir anksčiau, kultūros vardas ir teisė plėtotis anksčiau tebuvo pripažįstama pirmajai.

6. Lietuvos bajoriją ir liaudį vienijęs veiksnys buvo istorija. Plintant romantinei tautos dvasios sampratai, nauju istorijos duomenų šaltiniu buvo pripažintas folkloras. Taip pradėjo formotis tautinis etnografijos mokslas, iš esmės liaudies kultūra buvo pripažinta lygiateise tautos kultūros dalimi.

Romantizmo įtaka baltvokiečių istoriografijai buvo kitokia: ir toliau pripažįstant tauta tik vokiečių bajorų luomą, matant bajorų privilegijose tautos dvasią, buvo nukrypta į luominių įstaigų, bajorų privilegijų istoriją. Kad latvių folkloras būtų pripažintas istorijos šaltiniu, nebuvo nė kalbos. Jis buvo pasitelkiamas nebent tik norint parodyti latvių atsilikimą.

IŠNAŠOS

¹ Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas. V., 1987. P. 4.

² Kulakauskas A. Lenkiškai kalbanti Lietuvos bajorija lenkų ir lietuvių nacijų formavimosi laikotarpiu // *Jaunųjų istorikų darbai*. V., 1987. T. 6. P. 125–129.

Kulakauskas A. „Šaka, atskilus nuo tautos...“ // *Sietynas*. V., 1988. Nr. 3. P. 75–98.

Kulakauskas A. Lietuvos bajorija ir lietuvių tautinis bei valstybinis atbudimas / *Literatūros teorijos ir ryšių problemos: Etnosocialinė ir kultūrinė situacija XIX a. Lietuvoje*. V., 1989. P. 5–34.

Aleksandravičius E. Kultūrinis sąjūdis Lietuvoje 1831–1863 m. V., 1989. 140 p.

Aleksandravičius E. Dėl bajorų luomo vaidmens lietuvių nacionalinės kultūros raidoje // *Literatūros teorijos ir ryšių problemos: Etnosocialinė ir kultūrinė situacija XIX a. Lietuvoje*. V., 1989. P. 36–44.

Aleksandravičius E. Tautos samprata ir pilietinės savimonės raida Lietuvoje. XVIII a. pabaiga–XIX a. pradžia // *Kultūros barai*. 1989. Nr. 10. P. 61–64, 75.

³ Tai atsispindi straipsniuose: *Kiaupienė J.* Lietuvos bajorų polonizacija XV–XVII amžiais // *Mokslas ir gyvenimas*. 1990. Nr. 2. P. 22–23; *Berenis V.* Dvarai – Lietuvos kultūros židiniai // *Šiaurės Atėnai*. 1990. Kovo 28.

⁴ *Шевеленко А. Я.* Сопоставление путей генезиса феодальных отношений во франкском государстве и Индонезии // *Вопросы истории*. 1965. No 12. С. 79–96.

⁵ *Hroch M.* Die Vorkämpfer der Nationalen Bewegung bei den kleinen Volkern Europas. Praha, 1968. 171 s.

⁶ *National Movements in the Baltic countries during the 19th century*. Stockholm, 1985. 572 p.

⁷ *Loit A.* Die Nationalen Bewegungen im Baltikum während des 19. Jahrhunderts in vergleichender Perspektive // *National Movements in the Baltic countries during the 19th century*. P. 59–81.

⁸ *Plakans A.* The Latvian National Awakening: Modernization of an intelektual milieu // *Bulletin of baltic studies*. 1971. Nr. 6. P. 9–13.

⁹ *Trumpa V.* Lietuvos XIX a. istorijos modelio beiėškant // *Metmenys*. Nr. 43. P. 125.

¹⁰ *Bs (Basanavičius)* Latviai po vokiečių jungu // *Aušra*. 1885. Nr. 12. P. 401.

¹¹ *Meškauskas E.* Marksistinės filosofijos metodologinė apybraiža. V., 1988. P. 121.

¹² *Крупников П.* Полвека истории Латвии глазами немцев. Рига, 1989. С. 29.

¹³ *Зутис Я.* Остзейский вопрос в XVIII веке. Рига, 1946. С. 375.

¹⁴ *Виграб Г.* Прибалтийские немцы. Юрьев, 1916. С. 31.

¹⁵ *Зутис Я.* Остзейский вопрос в XVIII веке. С. 8.

¹⁶ *Виграб Г.* Ор. cit. P. 33, 79; *Янkelович Л.* Жизнь и деятельность великого немецкого гуманиста и демократа И. Г. Гердера в Риге // *Германия и Прибалтика*. Рига, 1972. С. 16.

¹⁷ *Виграб Г.* Ор. cit. P. 80.

¹⁸ *Джханов М.* Остзейцы. Политика остзейского дворянства в 50–70 гг. XIX в. и критика ее апологетической историографии. Рига, 1978. С. 343.

¹⁹ *Петерсон Р.* Латыши // *Формы национального движения в современных государствах*. С. Петербург, 1910. С. 459.

- ²⁰ Зутис Я. Остзейский вопрос в VIII веке. Рига, 1946. С. 255
- ²¹ Ibid. Р. 256.
- ²² Ibid.
- ²³ Ibid.
- ²⁴ Виграб Г. Ор. cit. Р. 80.
- ²⁵ Ibid.
- ²⁶ Янсон И. Латышское общественно-культурное развитие и латышская литература // Сборник латышской литературы. Петроград, 1916. С. 3.
- ²⁷ Виграб Г. Ор. cit. Р. 36.
- ²⁸ Ibid. Р. 57.
- ²⁹ Самарин Ю. Ф. Сочинения. Москва, 1890. Т. 8, С. 566.
- ³⁰ Духанов М. Ор. cit. Р. 143.
- ³¹ История Латвийской ССР. Рига, 1971. С. 146.
- ³² Ibid.
- ³³ Виграб Г. Ор. cit. Р. 118.
- ³⁴ История Латвийской ССР. Рига, 1971. С. 198.
- ³⁵ Духанов М. Ор. cit. Р. 247.
- ³⁶ Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. V., 1972. Р. 217.
- ³⁷ Ibid. Р. 218.
- ³⁸ Maciūnas V. Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje. Kaunas, 1939. Р. 80, 83.
- ³⁹ Ibid. Р. 83.
- ⁴⁰ Janulaitis A. Baudžiavų panaikinimo sumanymai Lietuvoje (1817–1819 m.). Kaunas, 1929. Р. 19.
- ⁴¹ Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. Р. 227.
- ⁴² Ibid. Р. 228.
- ⁴³ Pistohlkors G. Die baltischen Provinzen Russlands im 19. Jahrhundert und die Deutsch-Baltische Geschichtsforschung // Германия и Прибалтика. Рига, 1985. С. 96.
- ⁴⁴ Зутис Я. Очерки по историографии Латвии. Прибалтийско-немецкая историография. Ч. 1. Рига, 1949. С. 149.
- ⁴⁵ Лапинь И. Экономические и культурные успехи латышского народа // Эсты и латыши, их история и быт. Москва, 1916. С. 211.

⁴⁶ *Aleksandravičius E.* Op. cit. P. 63–64.

⁴⁷ *Tobien A.* Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. Riga, 1911. Bd. 2. S. 212.

⁴⁸ *Ibid.* P. 214.

⁴⁹ *Духанов М.* Op. cit. P. 316.

⁵⁰ *Исаков С.* Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов. Тарту, 1961. С. 5.

⁵¹ *Духанов М.* Op. cit. P. 410.

⁵² *Aleksandravičius E.* Op. cit. P. 63.

⁵³ *Самарин Ю. Ф.* Сочинения. Т. 8. С. 364.

⁵⁴ *Духанов М.* Op. cit. P. 405.

⁵⁵ *Самарин Ю. Ф.* Сочинения. Т. 8. С. 148.

⁵⁶ *Ibid.* P. 149.

⁵⁷ *Духанов М.* Op. cit. P. 405.

⁵⁸ *Зутис Я.* Op. cit. P. 149.

⁵⁹ *Духанов М.* Бисмарк и Балтийский вопрос в 60-х годах XIX века // *Ученые записки Латвийского государственного университета.* Рига, 1957. Т. XVI. Вып. 1. С. 189.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ *Idem.* Остзейцы. 1978. С. 406.

⁶² *Принципы прибалтийской жизни.* Составил А. Воротин. Ревель, 1891. С. 80.

⁶³ *Зутис Я.* Остзейский вопрос в XVIII в. С. 566.

⁶⁴ *Ibid.* P. 36.

⁶⁵ *Birkerts A.* Latviešu intelligence. Savās cīnas un gaitās. Rīgā, 1927. P. 87.

⁶⁶ *Aleksandravičius E.* Op. cit. P. 64.

⁶⁷ *Самарин Ю. Ф.* Op. cit. P. 164.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Духанов М.* Op. cit. P. 410.

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ *Виграб Г.* Op. cit. P. 101.

⁷² *Kulakauskas A.* Lenkiškai kalbanti Lietuvos bajorija lenkų ir lietuvių nacijų formavimosi laikotarpiu. P. 126.

⁷³ *Aleksandravičius E.* Op. cit. P. 62.

⁷⁴ *Kulakauskas A.* Op. cit. P. 127.

⁷⁵ *Kulakauskas A.* teigia, kad provincialumas apskritai nebūdingas bajoriškajam mentalitetui (*Kulakauskas A.* Lietuvos bajorija ir lietuvių tautinis bei valstybinis atbudimas // *Literatūros teorijos ir ryšių problemos: Etnosocialinė ir kultūrinė situacija XIX a. Lietuvoje.* V., 1989. P. 8).

⁷⁶ *Maciūnas V.* Op. cit. P. 35.

⁷⁷ *Genzelis B.* Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje. V., 1972. P. 186.

⁷⁸ *Kulakauskas A.* Op. cit. P. 11.

⁷⁹ *Landers K.* Latvijas vesture. Kultūrvesturiski apcerejumi. XIX simtenis. Peterburga, 1909. D. 3. Lpp. 169.

⁸⁰ *Birkerts A.* Op. cit. P. 51.

⁸¹ Ibid. P. 53.

⁸² Ibid. P. 55.

⁸³ Ibid. P. 56.

⁸⁴ Ibid. P. 59.

⁸⁵ *Landers K.* Op. cit. P. 168.

⁸⁶ Ibid. P. 170.

⁸⁷ *Янсон И.* Op. cit. P. 13.

⁸⁸ *Духанов М.* Op. cit. P. 343.

⁸⁹ *Духанов М.* Остзейцы. Явь и вымысел. Рига, 1970. С. 264.

⁹⁰ *Духанов М.* Остзейцы. 1978. С. 345.

⁹¹ *Latviešu literatūras vēsture.* Rīga, 1959. D. 1. Lpp. 528.

⁹² *История Латвийской ССР.* Рига, 1952. Т. 1. С. 592.

⁹³ *Духанов М.* Op. cit. P. 370.

⁹⁴ *Aleksandravičius E.* Kultūrinis sąjūdis Lietuvoje 1831–1863 m. P. 60.

⁹⁵ Ibid. P. 63.

⁹⁶ *Maciūnas V.* Op. cit. P. 175.

⁹⁷ Ibid. P. 219.

⁹⁸ Ibid. P. 230.

⁹⁹ Genzelis B. Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje. P. 41.

¹⁰⁰ Зутис Я. Очерки по историографии Латвии. С. 137.

¹⁰¹ Зутис Я. Основные направления в историографии народов Восточной Прибалтики (XIX–XX вв.). Москва, 1955. С. 11.

¹⁰² Зутис Я. Очерки по историографии Латвии. С. 135.

¹⁰³ История Латвийской ССР. Т. 1. С. 593.

¹⁰⁴ Зутис Я. Ор. cit. P. 131.

¹⁰⁵ Latviešu etnogrāfija. Rīgā, 1969. Lpp. 18.

¹⁰⁶ Ibid. P. 36.

¹⁰⁷ Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas. P. 79.

¹⁰⁸ Ibid. P. 159.

¹⁰⁹ Plakans A. Modernization and the Latvians in nineteenth-century Balticum // *Baltic history*. Columbus, 1974. P. 130.

THE GENESIS OF MODERN BALTIC NATIONS AND THE NOBILITY IN THE END OF XVIII–FIRST HALF OF XIX C. (A COMPARATIVE HISTORICAL ANALYSIS)

SAULIUS PIVORAS

S u m m a r y

This article applies a comparative method for studying the role of the nobility in the formation of modern Baltic nations in order to elucidate the factors, which determined role differences. Noble attitudes to ethnosocial changes, changes of ethnopolitical self-consciousness of nobility and the position of nobility in the emergence of national cultures are scrutinized. As it follows from the comparison, deconstruction of feudal social system in Lithuania made the nobility to turn their attention to the peasantry and to common interests and common origins, to find out ethnogenetical community. The lack of it in relations of the Baltic Germans with the Latvians was an obstacle in the ethnosocial harmonization. In the development of ethnopolitical self-consciousness of the Lithuanian nobility the main political concept was that of

„nation-state“, while in Baltic Germans nobility case it was the concept of „estate-nation“. Baltic Germans clearly defined their national identity, even if with certain estate and historical prejudices and they never wanted to recognize Latvian culture as their own. Lithuanian nobility on the contrary showed some willingness to include people culture into common cultural perspective. It seems, that the major factor in determination of different Lithuanian and Baltic German nobility role in ethnonational processes was the ethnogenetical memory.

Vilniaus universitetas
Naujosios istorijos katedra

Įteikta 1997 m.
kovo mėn.